

Wróbel Piotr, *Oblicza islamizacji na terenach Bośni w XV i 1 połowie XVI wieku*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2011, t. 18, s. 83–100.

<https://doi.org/10.14746/bp.2011.18.8>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54645>

Institucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

bch.amu.edu.pl

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

OBLICZA ISLAMIZACJI NA TERENACH BOŚNI W XV I 1 POŁOWIE XVI WIEKU

PIOTR WRÓBEL

ABSTRACT. Piotr Wróbel, *Oblicza islamizacji na terenach Bośni w XV i I połowie XVI wieku, (The aspects of the islamization on the territory of Bosnia in the 15th century and in the first half of the 16th century).*

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XVIII, Poznań 2011, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 83-100, ISBN 978-83-7177-857-5, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Piotr Wróbel, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Historii, ul. Gołębia 13, Kraków, Polska-Poland.

Przyczyny islamizacji Bośni były od dawna przedmiotem zainteresowania specjalistów różnych dziedzin, nie tylko z krajów byłej Jugosławii, ale również całej Europy. Jednak szczególnie zainteresowanie Bośnią i pochodzeniem mieszkających tam muzułmanów wywołał tragiczny konflikt z początku lat 90. XX w., który dobitnie pokazał, jak poważne mogą być polityczne skutki mało istotnych, pozornie, wydarzeń z odległej przeszłości¹. Powstały po wojnie polityczny podział Bośni jest przyczyną, iż istnieją dziś trzy zasadnicze, w niektórych aspektach radykalnie rozbieżne, podejścia do dziejów tego kraju, a islamizacja stała się jednym z najsilniej dyskutowanych i najbardziej drażliwych problemów². W niniejszym artykule podjęta zostanie próba analizy szeroko pojętego procesu islamizacji Bośni ze szczególnym uwzględnieniem kwestii dyskusyjnych i spornych.

Bośnia przełomu XIV i XV w. była krajem zacofanym o dość specyficzną, archaiczną strukturę społeczną i polityczną. Procesowi rozkładu wczesnofeudalnych żup towarzyszył szybki wzrost wielkiej własności i postępująca anarchia. Kilka wielkich rodów prowadziło zażarte walki o rozszerzenie swych terytoriów, podczas gdy słabi, z trudem

¹ W tym kontekście warto zwrócić uwagę na wyniki konferencji zorganizowanej przez Uniwersytet Harvarda oraz bardzo popularną na Zachodzie książkę N. Malcolm. Patrz: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, ed. M. Pinnson, Harvard Middle Eastern-Monographs, vol. XXVIII, Cambridge Massachusetts 1994; N. Malcolm, *Bosnia. A Short Story*, London 1994.

² Por. I. Goldstein, *Povijest Bosne između znanstvene spoznaje i političke manipulacije*, „Radovi”, vol. 32-33, Zagreb 2000, s. 439-441; F. Adanir, *The Formation of a „Muslim” Nation in Bosnia Hercegovina: A Historiographic Discussion*, w: *The Ottomans and the Balkans: a Discussion of Historiography*, ed. F. Adanir, S. Faroqi, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 267-304.

utrzymujący się na tronie królowie dysponowali niekiedy tylko iluzoryczną władzą. Ich pozycję utrudniało formalne uzależnienie od Węgier, a od początku XV w. od Turcji i Węgier jednocześnie. Do tego kraj był podzielony pod względem religijnym. Obok katolicyzmu i prawosławia znaczne wpływy miał heretycki Kościół bośniacki, którego wyznawcami były nie tylko proste masy, ale też wielu możnych i kilku władców³.

Pojawienie się Osmanów u granic Bośni stało się swoistym katalizatorem przemian w tym kraju. Należy pamiętać, iż podbój ziem bośniackich miał złożony wieloetapowy charakter i trwał prawie sto lat. Bośniacy mieli czas na przywyknięcie do swych potężnych mużulmańskich sąsiadów i wiele wskazuje na to, że szybko przestali ich traktować jak element obcy. Chętnie wciągano Osmanów w wewnętrzne rozgrywki, zachęcając ich do interwencji. Charakterystyczne, że Turcy przybywali najczęściej na wezwanie rywalizujących ze sobą możnych, a nawet władców (np. w 1411 r. – Sandalja Hranicia, 1414 r. – Hrvoje Vukčicia, 1415 r. – Pavlovićów, po 1435 r. – wielokrotnie Stefana Vukčicia-Kosača)⁴.

Choć Turcy docierali niemal wszędzie, najzdamy dotknięte były przede wszystkim tereny położone centralnie. Szczególnego charakteru nabrała obecność Osmanów w żupie Vrhbosna, gdzie pojawiali się w latach 1426, 1428, 1429, 1430, 1432, 1435-36 i 1439⁵. Wobec stałego nieomal pobytu wojsk tureckich na tym terenie, wśród historyków pojawiły się kontrowersje wokół pytania, kiedy dokonano ostatecznego jego podboju? W spisie katastralnym Isa-bega Ishakovicia z 1455 r., wzmiankuje się, iż żupa Tilava, będąca częścią Vrhbosni, oddana została w dzierżawę Pavlovićom przez Ishak-bega za trzysta dukatów⁶. Ponieważ dostojnik ten zmarł w 1443 r. wnioskowano, że Turcy musieli zająć Vrhbosnię kilka lat przed tą datą, najprawdopodobniej w 1435 r. Jednak H. Šabanović dowiódł ostatecznie, iż Osmanowie rozciągnęli swój bezpośredni zarząd nad Vrhbosną dopiero w 1448 r., a w prowincję turecką tereny te zostały zorganizowane w 1451 r.⁷

Aneksja Vrhbosni miała ogromne znaczenie dla dalszych dziejów Bośni. Posiadanie tego niewielkiego, ale strategicznie położonego obszaru dawało Osmanom faktyczną kontrolę nad całym krajem. W tych warunkach najpotężniejszy z możnych, wielki wojewoda Stefan Vukčić ostatecznie porzucił pomysł współpracy z władcą Bośni i zaczął

³ V. Čorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, s. 339-436; S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964, s. 169-250; A. Babić, *Nešto o karakteru bosanske feudalne države, w: Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972, s. 9-14; P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu XIV i XV stoljeća*, Tuzla 1986, *passim*.

⁴ V. Čorović, *op.cit.*, s. 342, 357; S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegova doba*, Beograd 1964, s. 13, 15, 32-33, 39-40, 45, 148-152, 205-211.

⁵ V. Mušeta-Aščerić, *Srednjovjekovna župa Vrhbosna*, „Prilozi”, 20, Sarajevo 1985, s. 259-261; tenże, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću, Između zapada i istoka*, Sarajevo 2005, s. 13-14.

⁶ H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, s.15.

⁷ Brak szczegółowego spisu (defteru), który Turcy zazwyczaj sporządzali po przejściu terytorium, niepowołanie kadiego oraz sporadyczne tylko przypadki przyjęcia islamu widoczne w defterze z 1455 r., zdaniem Šabanovicia, wskazują, iż aneksja Vrhbosni musiała nastąpić później. W 1435 r. Vrhbosna została wprawdzie odebrana Pavlovićom, ale za zgodą Osmanów, natychmiast objęta przez Stefana Vukčicia. Nahija Tilava pozostała w rękach Pavlovićów jako turecka dzierżawa. Patrz: H. Šabanović, *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463 g. „Godišnjak Istorijskog društva BiH”*, G. VII, Sarajevo 1955, s. 38-41, 48-51; H. Šabanović, *Bosansko krajište 1448-1463. „Godišnjak Istorijskog društva BiH”*, G. IX, Sarajevo 1957, s. 188-189.

realizować ambitne plany zmierzające do pełnej emancypacji swych ziem. Ich wyrazem było przyjęcie przez niego w 1448 r. tytułu hercega. W opinii S. Ćirkovicia, biografą Vukčicia, można ten działacz z własnej inicjatywy, jednak jego separatystyczna polityka spotykała się uznaniem i poparciem ze strony Turków⁸.

Podział kraju ułatwił ingerencję w Bośnię, jednak Turcy, zajęci ważniejszymi celami (Konstantynopol, Serbia) w latach 50. XV w., nie dokonali już dalszych aneksji na jej terenie, zadowolając się łupieżczymi napadami i wysoką daniną. Niekiedy (jak np. w 1456 r. i 1458) wykorzystywali terytorium Bośni do koncentracji wojsk, a jej ludność do budowy przepraw i łodzi w działaniach przeciw Węgrom. Król Stefan Tomasz między 1456 a 1458 rokiem składał w listach do papieża, króla Węgier i Wenecji żarliwe deklaracje gotowości walki z Turkami, jednak istnieje pytanie, na ile były one szczerze⁹. Czy faktyczna bierność Bośniaków wynikała z bezsilności, czy też stały za nią inne motywy?

O szczerzej gotowości do działania mogłaby świadczyć śmiała próba osadzenia na tronie Serbii w 1459 r. królewicza bośniackiego Stefana Tomaševicia połączona z desperackim atakiem na osmańską Vrhbosnę. Zakończyła się ona jednak interwencją turecką i zdumiewająco szybką kapitulacją Smedereva¹⁰. Niepowodzenie tłumaczy się zdradą protureckiego stronnictwa w Serbii (np. M. Šunjić), jednak przypomnieć trzeba, iż tureccy kronikarze przypisywali jednoznacznie poddanie miasta królowi Bośni, a obrona była w rękach jego syna i brata Radivoja¹¹. Po klęsce o zdradę oskarżano Bośniaków zarówno na Węgrzech, jak w Rzymie. Podejrzenia te uzasadnia okres zbliżenia, jaki nastąpił między Bośnią a Turkami w następnych dwóch latach¹².

Ciekawe światło na relacje króla Stefana Tomasza z Turkami rzuca pojawienie się po jego śmierci w 1461 r. pogłoski, jakoby został zamordowany przez swego syna Stefana Tomaševicia oraz brata Radivoja. Prawdopodobnie powstała ona w kręgach pisarzy mułmańskich (po raz pierwszy u Tursun-bega), a potem przedostała się na Zachód i – jak sugerował S. Džaja – miała za zadanie podważenie prawa młodego następcy do tronu i tym samym usprawiedliwienie ingerencji sułtana w Bośnię¹³.

Stanowisko nowego króla, młodego Stefana Tomaševicia wobec Turków było w istocie chwiejne. Wprawdzie wobec papieża i Wenecjan deklarował on gotowość walki i zapewniał, iż w przeciwieństwie do ojca nie boi się Turków ani heretyków, ale po uzyskaniu z Rzymu korony najprawdopodobniej uregulował swe stosunki z sułtanem i jego ówczesnym stronnikiem – hercegiem Stefanem¹⁴. Nie uchroniło to jednak Bośnię od wielkiego najazdu w 1463 r., który doprowadził do upadku królestwa i aneksji większości jego ziem przez Osmanów.

⁸ S. Ćirković, *Herceg...*, s. 104-106; P. Wróbel, *Krzyż i półksiężyc. Zachodnie Bałkany wobec Turcji w latach 1444-1463*, Kraków 2000, s. 49-51.

⁹ W kwietniu 1457 r. król Stefan Tomasz informował swego węgierskiego seniora, że sułtan domaga się przekazania terytoriów przy granicy z Węgrami. Patrz: M. Šunjić, *Kraj srednjovjekovne bosanske države*, w: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svetskog rata*, Sarajevo 1994, s. 55.

¹⁰ S. Ćirković, *Istorija...*, s. 318-319.

¹¹ Por.: M. Šunjić, *Kraj srednjovjekovne...*, s. 56.

¹² P. Wróbel, *Krzyż i półksiężyc...*, s. 93-94.

¹³ S. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Hercegovina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, München 1984, s. 24-25; S. Ćirković, *Istorija...*, s. 323.

¹⁴ Pius II, *Pamiętniki*, przeł. J. Wojtkowski, Marki 2005, s. 561; S. Ćirković, *Istorija...*, s. 246-251.

Przyczyny upadku Bośni są przedmiotem bardzo żywej (i dodajmy, nie pozbawionej elementów pozanaukowych!) dyskusji historyków. Według opinii większości średniowiecznych kronikarzy, kraj uległ zdumiewająco szybko, a opór ludności był słaby. Sam król schwytyany przez Turków podczas ucieczki kazał kapitulować broniącym się twierdzom¹⁵. Postawę Bośniaków dawniejsi badacze (A. Solovjev, Ć. Truhelka, F. Rački, V. Ćorović) wiązali ze sporami religijnymi, które szarpały krajem, a niekiedy mówili wprost o zdradzie ze strony *manichejczyków*, tj. zwolenników heretyckiego Kościoła bośniackiego, prześladowanych przez ostatniego króla Bośni Stefana Tomaševicia¹⁶. Wersję tę wspierają niektóre źródła: *Pamiętniki Piusa II* wraz z doniesieniem informatora papieża biskupa Mikołaja z Modruš, a także pośrednio list króla Macieja Korwina do Piusa II z 27 stycznia 1464 r.¹⁷. Duże znaczenie ma też pismo Stefana Tomaševicia do papieża, w którym król informuje o podatności chłopów na turecką propagandę¹⁸. Współczesny historyk M. Bojić pisze nawet o istnieniu w Bośni silnego stronnictwa protureckiego, które wezwało Osmanów dla uporządkowania sytuacji. Według niego „...[Bośnia] nie powitała Osmanów zorganizowanym oporem, ale jako sojuszników”¹⁹. Warto przypomnieć, iż nawet barwne określenie dawnego serbskiego badacza V. Ćorovicia, który stwierdził, iż Bośnia „padła od jednego uderzenia nogi jak budowla stoczona przez korniki”, nie szło tak daleko²⁰. Inni mużułmańscy historycy bośniaccy (A. Handžić, M. Hadžijahić) zajmują stanowisko bardziej umiarkowane. Według nich prześladowani wcześniej bośniaccy heretycy byli wprawdzie życzliwi Turkom i mogli przyjmować ich z entuzjazmem, nie sposób jednak przypisać im całej winy za upadek kraju. Niektórzy (M. Imamović) w ogóle odrzucają pogląd, aby heretycy w jakiś szczególny sposób odnosili się do Osmanów²¹.

Stanowisko negujące rolę heretyków przy upadku Bośni przeważało w historiografii w latach 60.-80. i dziś wciąż zdecydowanie dominuje (np. ostatnio M. Ančić, D. Lovreno-

¹⁵ P. Wróbel, *Upadek Bośni (1463) w relacjach współczesnych kronikarzy*, w: *Cracovia, Polonia, Europa*, Kraków 1995, s. 537-546; Ć. Truhelka *Dubrovačke vijesti o godini 1463*, „Glasnik Zemaljskog muzeja”, vol. 22, Sarajevo 1910, s. 1-18; Kovačević D., *Pad bosanske srednjovjekovne države po dubrovačkim izvorima*, „Godišnjak Istoriskog društva B. i H.”, G. XIV, Sarajevo 1965, s. 205-220.

¹⁶ Wymieniam tu tylko kluczowe prace tych autorów: A. Solovjev, *Nestanak Bogomilstva i islamizacija Bosne*, „Glasnik istoriskog društva”, vol. I, Sarajevo 1949, s. 42-79; Ć. Truhelka, *O porijeklu bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1934; F. Rački, *Bogomili i Patarenii*, Beograd 1931; V. Ćorović, op.cit., s. 552-560.

¹⁷ Papież przytacza konkretny przykład zdrady manichejczyka Radaka, który wydał w ręce sułtana twierdzę Bobowac. Patrz: Pius II, op.cit., s. 587; L. Thalloczy, *Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum (Banatus castrum et oppidum Jajcza)*, Budapest 1915, s. 14.

¹⁸ „Turcy w moim królestwie zbudowali pewne warownie i wobec wieśniaków okazują łagodność. Ktokolwiek do nich odpada, mówią że będą wolni i chętnie przyjmują. [...] szlachta w swoich zamkach długo nie wytrzyma opuszczona przez chłopów”. Patrz: Pius II, op.cit., s. 562.

¹⁹ Pogląd ten nie znajduje oparcia w faktach. Trudno określić, kto miałby tworzyć to stronnictwo. Herceg Stefan akurat wówczas zerwał z Osmanami. Jego syn Władysław rzeczywiście wezwał Turków i towarzyszył ich wojskom w pochodzie na Bošnię, jednak jego postawa wynikała raczej z zatargu w rodzinie niż z pro-tureckich sympatii. Po upadku Bośni Władysław nie przeszedł na islam, lecz wyjechał z kraju. Por.: M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001, s. 38; M. Šunjić, *Kraj srednjovjekovne...*, s. 63.

²⁰ V. Ćorović, op.cit., s. 558.

²¹ Por.: A. Handžić, *O širenju islama u Bosni, s posebnim osvrtom na srednju Bosnu*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 41, Sarajevo 1991, s. 40-41; M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Sarajevo 1990, s. 44.

wić czy M. Šunjić)²². Według niego, promowanie tezy o rzekomej „zdradzie” manichejczyków było w istocie zabiegiem zaangażowanych w sprawy bośniackie dostojników Kościoła katolickiego, zmierzających do zrzucenia odpowiedzialności za sprowokowaną przez siebie klęskę na zniechęconą sektę²³. Informacja Stefana Tomaševicia o skutecznym oddziaływaniu Turków na lud również była daleka od prawdy (choć nie znaczy, iż tego typu propagandy nie było wcale!), a w istocie służyła usprawiedliwieniu przed papieżem beczynności króla. Ludność Bośni broniła się na miarę swoich możliwości, ale miażdżąca dysproporcja sił, a zwłaszcza brak obiecanej pomocy zewnętrznej, stały się przyczyną upadku²⁴. Stanowisko to znajduje również oparcie w źródłach. Biorący bezpośredni udział w walkach kronikarz osmański Tursun-beg pisał o silnym oporze mieszkańców i podkreślał straszne zniszczenia, jakich doznał kraj. Daleki w sensie geograficznym, ale współczesny wypadkom Jan Długosz podał natomiast informację o 100 tys. Bośniaków wziętych do niewoli, z czego 30 tys. młodzieńców miano wcielić w szeregi janczarów²⁵.

Przedstawione wyżej stanowiska badaczy w sprawie upadku Bośni (oraz ich warianty pośrednie) są o tyle istotne, iż stały się punktem wyjściowym dla teorii dotyczących islamizacji tego kraju.

Upadek królestwa w 1463 r. i śmierć władcy, ścignętego z polecenia sułtana, nie oznaczały jeszcze aneksji przez Turków wszystkich ziem bośniackich. Jesienią 1463 r. spóźnioną kontrofensywę podjął król Węgier Maciej Korwin, który wcześniej sprzymierzył się z Wenecjanami. W październiku obległ Jajce, stolicę Bośni, a w grudniu miasto skapitulowało²⁶. Z wyprawą tą łączy się szereg ciekawych informacji. Po odbiciu Jajce z rąk tureckich 400 „miejsowych Turków” miało natychmiast przyłączyć się do króla. Konstantyn z Ostrovicy donosi, iż Bośniacy, którzy wcześniej poddali się Turkom, w Jajce przechwycili jedną z wież, co ułatwiło Węgom zdobycie miasta. Niedługo potem Turcy podjęli próbę odzyskania bośniackiej stolicy, zakończyła się ona jednak niepowodzeniem. Sułtan rozwścieczony zdradziecką postawą Bośniaków dwustu schwytych obrońców powołał do Konstantynopola i kazał stracić²⁷. Korwin nie odzyskał całej Boś-

²² M. Ančić, *Renesansna diplomacija i rat. Premier pada Bosne 1463*, w: *Na rubu zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, s. 129-131; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb-Sarajevo 2006, s. 355-356 zwłaszcza przyp. 100; M. Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*, Sarajevo 1996, s. 364-366; tenże, *Kraj srednjovjekovne...*, s. 63-64.

²³ Krytycy zbijają przede wszystkim tezę o zdradzie Radaka, wskazując na informacje kronikarza greckiego Kritobulosa o zażartej obronie Bobovaca, który padł po ciężkim ostrzale artyleryjskim i przytaczając dane archeologiczne potwierdzające ten fakt. Patrz: I. Goldstein, *Bizantski izvori o osmanskom osvajanju Bosne 1463 godine*, w: *Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovicia*, Sarajevo-Fojnica 2000, s. 229-237; D. Kovačević, *Pad Bosne...*, s. 214.

²⁴ S. Džaja, *Konfessionalität...*, s. 23-26; J.V.A. Fine, *The Bosnian Church: a New Interpretation*, New York-London 1975, s. 338-344.

²⁵ Janczarski korpus w czasach Mehmeda liczył ok. 8 tys. ludzi, a za Sulejmana Wspaniałego 12 tys. Liczby podane przez Długosza są więc stanowczo zawyżone. Por.: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998, s. 140; J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. XII (1462-1480), Warszawa 2006, s. 76-77.

²⁶ V. Čorović, op.cit., s. 565-566.

²⁷ M. Imamović, op.cit., s. 142; Konstanty z Ostrovicy, *Pamiętniki janczara, czyli kronika turecka, „Spomenik”*, vol. CVII, Beograd 1959, s. 131.

ni, zdołał jednak na odebranych ziemiach (Donji Krajevi i Usora) utworzyć banaty srebnicki i jajecki. Próbował też odtworzyć królestwo bośniackie, jednak okazało się ono efemerydą²⁸.

Najazd z roku 1463 przetrwała Hercegowina rządzona przez Stefana Vukčicia. Po wycofaniu się głównych sił osmańskich zdołał on odzyskać kontrolę nie tylko nad większością swych dawnych ziem, ale jeszcze poszerzyć ją na obszary królewskie na pograniczu. Jednak stary herceg, widząc bezsens dalszej walki, gotów był przekazać swe posiadłości Węgrom lub Wenecjanom. Zaniepokojeni Turcy już w 1465 r. przeprowadzili wielki najazd, anektując lwią część Hercegowiny, poza wąskim pasem wzdłuż wybrzeża z ważnym miastem Novi²⁹. W rok po tych wydarzeniach w 1466 r. zmarł Stefan Vukčić, a tytuł hercega i posiadłości z Novi przypadły jego średniemu synowi Vlatkovi. Przez kilkanaście lat próbował on lawirować między Turcją a państwami chrześcijańskimi. Wreszcie zdesperowany, wykorzystując ofensywę węgierską latem 1481 r., z niewielkimi siłami zaatakował Osmanów. Jego wojska zostały całkowicie rozbite, a Novi oblężone. W grudniu 1482 Vlatko musiał poddać twierdzę Novi, a w styczniu nastąpiła kapitulacja wszystkich sił w mieście, co było równoznaczne z ostatecznym upadkiem jego państwa³⁰. Hercegowina padła więc po zaciętym oporze, co przeczy tezie o gotowości Bośniaków do akceptacji osmańskiej władzy.

Niektórzy badacze bośniaccy (np. A. Sućeska, M. Hadžijahić, A. Handžić, B. Zlatar itp.) zwracają uwagę na szczególne traktowanie ich kraju przez sułtana oraz specyficzne elementy występujące w miejscowym islamie (por. krytycznie o tym C. Heywood)³¹. W tradycji muzułmanów bośniackich od dawna zakorzenione było przeświadczenie o wyjątkowych i wczesnych związkach ich kraju z islamem i pamięć o szczególnej życzliwości sułtanów. Przekonania te potwierdzało tzw. *prawo janczarskie* z 1606 r., którego odpisu miał dokonać w Stambule w 1724 r. niejaki Mustafa Čelebi. Zgodnie z nim, po zdobyciu kraju przez Mehmeda II, większość Bośniaków natychmiast z entuzjazmem przeszła na islam. Doceniając ten czyn sułtan wobec tłumów zgromadzonych pod zdobytym Jajce wyrazić miał zgodę, aby w ramach tzw. *devširme* – branki młodzieży do korpusu janczarskiego i szkoły paziów – rekrutować dzieci muzułmańskie, a nie chrześcijańskie, jak to było w innych ziemiach imperium³².

²⁸ Banat srebnicki utrzymał się do 1512 r., zaś Jajce padło dopiero w 1527 r. Na temat władców Bośni po upadku kraju patrz: S. Ćirković, *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463 godine*, „Istoriski glasnik”, sv. 3, Beograd 1954, s. 123-131.

²⁹ S. Ćirković, *Herceg...*, s. 253-265; V. Ćorović, op.cit., s. 567, 575-585; V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd 1979, s. 9-27.

³⁰ Starszy syn hercega Stefana Władysław udał się z rodziną za granicę szukając wsparcia. A najmłodszy przez kilka lat przebywał z bratem Vlatkiem, po czym z początkiem lat 70. udał się na dwór sułtana, gdzie przyjął islam wraz z muzułmańskim imieniem Ahmed. Patrz: S. Ćirković, *Herceg...*, s. 218, 258; V. Ćorović, op.cit., s. 577, 586-606; V. Atanasovski, op.cit., s. 64-147, 189-219; H. Šabanović, *Bosanski pašahuk...*, s. 136, 141.

³¹ A. Sućeska, *Elementi koji uticali na posebnost Bosne u doba osmanlijsko-turske vladavine*, „Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu”, G. XXIV, Sarajevo 1977, s. 301-313; M. Hadžijahić, *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 28-29, Sarajevo 1980, s. 301-329; C. Heywood, *Bosnia under Ottoman Rule 1463-1800*, w: *The muslims...*, s. 39-41.

³² Historycy starszej generacji (J. Zinkensein, J. Von Asboth, M. Handžić) uważali informacje *prawa janczarskiego* za prawdziwe. Współcześnie podobne stanowisko zajmuje M. Bojić. Znaczenie

Zakorzeniona w tradycji teza o rzekomej masowej konwersji Bośniaków na islam doczekała się na początku XX w. podbudowy w pracach Ć. Truhelki. Powiązał on ściśle islamizację ze wspomnianą już sprawą Kościoła bośniackiego. Jego wyznawcy, stanowiący większość społeczeństwa, prześladowani wcześniej przez katolickich władców po osmańskim podboju, mieli masowo nawracać się na islam. Według Truhelki przewodziła im miejscowa szlachta, która po dobrowolnym porzuceniu chrześcijaństwa, we frontowym kraju, łatwo przyjęła tak bliską Osmanom ideologię *gazich*³³. Faktu pochodzeniu bośniackich muzułmanów głównie od tzw. bogomiłów dowodził też pół wieku później A. Solovjev, który m.in. uznał za prawdziwe opowieści o zobowiązaniu podjętym przez sułtana pod Jajce³⁴. Z konwersją bogomiłów zgadzał się też (przynajmniej dla początkowej fazy lat 1463-1489) nacjonalistycznie nastawiony historyk chorwacki D. Mandić, z tym, że szacował on liczbę heretyków wielokrotnie niżej niż jego poprzednicy, na zaledwie 80-90 tys. (inni 10-krotnie więcej!). Bogomiłowie byli właśnie tą grupą, która uległa islamizacji w pierwszym okresie. Według Mandicia większość zislamizowanych później stanowili siłą nawróceni katolicy³⁵. Tezę o szybkim przechodzeniu heretyków na islam pośrednio poparły badania M.T. Okića, z których wynikało, iż stosunkowo szybko zniknęli oni z terenów Bośni po osmańskim podboju, a z pewnością rozpadła się organizacja ich Kościoła, gdyż dostojnicy pojawiają się później jedynie sporadycznie. Potwierdzenia źródłowego dla takiego stanowiska dostarczył kronikarz Mauro Orbini, który jednoznacznie stwierdził, iż herezja trwała do 1520 r.³⁶

Tezy o nagłym, masowym przechodzeniu Bośniaków na islam, jak też o szczególnej podatności heretyków na islamizację, były stopniowo zarzucane, gdyż nie wytrzymywały konfrontacji z danymi dostarczonymi przez *deftery* – tureckie spisy gospodarcze, które od lat 60. XX w. były przedmiotem coraz intensywniejszych badań³⁷. Jednak w ostatnich dwóch dekadach poglądy takie odżyły (głównie wśród części muzułmańskich uczonych bośniackich), choć w zmienionej formie, uwzględniającej nowsze wyniki studiów nad

prawa janczarskiego (choć z widoczną rezerwą!) akcentuje też np. A. Handžić. Całkowicie krytycznie odnosi się do tego źródła M. Imamović. Jak podkreśla B. Zlatar, pogląd o prawdziwości prośby Bośniaków do Mehmeda II w sprawie poboru muzułmańskich dzieci występuje także w nowszej tureckiej literaturze (np. Ismail Hakkı Uzunçarsılı). Por.: M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940, s. 20-21; A. Handžić, *O janičarskom zakomu*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 46, Sarajevo 1996, s. 141-149; M. Bojić, op.cit., s. 38; M. Imamović, op.cit., s. 138-139; B. Zlatar, *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva (1463-1593)*, w: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994, s. 80-81.

³³ Ć. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, w: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942., s. 789-792.

³⁴ A. Solovjev, op.cit., s. 42-57.

³⁵ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, s. 417-423; tenże, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967, s. 146-149, 523-535.

³⁶ M.T. Okić, *Les kristians (Bogomiles parfaits) de Bosnie d'après documents turcs inédits*, „Südost-Forschungen”, XIX, 1960, s. 127-133; M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, s. 183.

³⁷ Wśród wielu badaczy m.in. zwracają na to uwagę S. Džaja, V. Mušeta-Aščerić czy F. Šanjek. Patrz: S. Džaja, *Die „bosnische Kirche” und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegovina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg*, München, 1978, s. 77-80; V. Mušeta-Aščerić, *Sarajevo...*, s. 203; F. Šanjek, „Krstjani” *crkve bosanske*, „Radovi”, vol. 32-33, Zagreb 2000, s. 428-429.

źródłami³⁸. N. Filipović, po analizie dostępnych defterów bośniackich, powraca do starej tezy o szybkiej islamizacji bośniackich heretyków. Uzasadnia to argumentem (raczej mało przekonującym), iż na obszarach, gdzie islamizacja była najsilniejsza, nie ma śladów cerkwi prawosławnych lub kościołów rzymskokatolickich³⁹. M. Bojić i B. Zlatar w swych syntetycznych pracach akcentują nie tyle tempo islamizacji (choć Zlatar wprost pisze o masowych nawróceniach w 1463!), ale raczej brak przymusu ze strony Turków. Według nich islamizacja Bośni była procesem złożonym, ale zawsze dobrowolnym. Proces ten zacząć miał się, według nich, bardzo wcześnie, gdyż już w czasach pierwszych starć Bośniaków z Turkami w końcu XIV w., kiedy to nawróceni na islam jeńcy po powrocie do ojczyzny zaczęli szerzyć nową wiarę. Zjawiska te uległy intensyfikacji w warunkach coraz częstszych najazdów w XV w. Obaj historycy zwracają też uwagę na szybsze tempo islamizacji wśród bośniackich heretyków, choć podkreślają, iż proces ten nie ograniczał się tylko do tej grupy religijnej⁴⁰.

Tak chętnie akceptowanej przez niektórych badaczy „tradycji” obietnicy sułtańskiej spod Jajce z 1463 r. przeczą źródłowe informacje o *devširme*. Do końca XV w. zwyczajem było pobieranie do korpusu janczarów wyłącznie dzieci chrześcijan. Ślady oddawania synów przez Bośniaków-muzułmanów pojawiają się w sułtańskich dokumentach dopiero w połowie XVI w. (1564, 1565, 1573, 1587 i 1589). Według E. Kovačevića praktykę taką wprowadził najprawdopodobniej Sulejman Wspaniały (1421-1566), czyli jest ona znacznie późniejsza niż głosi *prawo janczarskie*⁴¹.

Wgląd w dynamikę procesów islamizacyjnych na przełomie XV-XVI w. możemy uzyskać dzięki badaniom nad tureckimi spisami – *defterami*⁴². Korzystanie z nich było przez długi czas utrudnione ze względu na stan archiwów tureckich, jednak już od lat 50. XX w. uzyskiwano ciekawe wyniki. Ponieważ zawarte tam dane są rozproszone, a w przypadku Bośni wciąż brak pełnego studium porównawczego, będziemy opierać się na różnych zestawieniach zbiorczych danych z *defterów*, dokonanych dotychczas przez badaczy.

W najwcześniejszym z *defterów* tj. w spisie Krajišta Isa-bega Ishakovicia z 1455 r. praktycznie nie widać przejawów islamizacji Vrhbosni. Panowanie Turków na tych terenach trwało zbyt krótko, aby zauważalne były tego skutki w sferze religijnej. Pośrednio przeczy to opinii, jakoby w Bośni powolna islamizacja trwała już od początku XV w.⁴³. Według zestawienia S. Džaji (wykorzystanego później przez N. Malcolm'a) na podsta-

³⁸ Przykładem takiego podejścia mogą być wspomniane już wcześniej prace M. Hadžijahicia czy A. Handžicia, ale można tu wymienić wielu innych.

³⁹ N. Filipović, *Islamizacija Bosne u prve dva desetljeća osmanske vlasti*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 41, Sarajevo 1991, s. 53-64.

⁴⁰ B. Zlatar, *Bosna...*, s. 80; M. Bojić, op.cit., s. 47-53.

⁴¹ E. Kovačević, *Jedan dokumenat o devširmi*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 22-23, Sarajevo 1976, s. 203-208; A. Matkowski, *Prilog pitanju devširme*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 14-15, Sarajevo 1965, s. 273-287.

⁴² Charakterystykę zachowanych defterów z terenu Bośni dał H. Šabanović we wstępie do wydanego przez siebie katastru z 1455 r. Poza wspomnianym już spisem wydanym przez Šabanovicia z XV i początku XVI w. wydane drukiem zostały dotychczas następujące deftery: A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1469/69 godine*, Mostar 2008; A. Handžić, *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka 1519. i 1533. godine*, Sarajevo 1986.

⁴³ H. Šabanović, *Krajište...*, s. 14-17, 60-66; V. Mušeta-Aščerić, *Srednjovjekovna župa...*, s. 263, 266.

wie defteru z 1468-69 r. na obszarach objętych przeglądem znaleziono 37,125 domostw chrześcijańskich, a zaledwie 332 mużulmańskie. Licząc po 5 osób na domostwo, daje to tylko 1660 mużulmanów i aż 185625 chrześcijan, przy czym liczbę tych ostatnich trzeba zwiększyć o 9000 oddzielnie zliczonych wdów i kawalerów⁴⁴. Po porównaniu tych danych ze spisem z sandżaku bośniackiego z 1485 r. dostrzec można postępy islamizacji. Zanotowano wówczas istnienie 30552 domostw chrześcijańskich oraz 2491 chrześcijańskich wdów i kawalerów oraz 4134 gospodarstw mużulmańskich i 1064 mużulmańskich kawalerów. W sumie daje to 155251 chrześcijan i 21734 mużulmanów⁴⁵. W spisie sandżaku bośniackiego z 1520 r. znajdujemy 98095 chrześcijan i aż 84675 mużulmanów⁴⁶. Pamiętając o przybliżeniach i nieściśłościach, możemy szacować procentowy udział mużulmanów (licząc wdowy i kawalerów) w społeczności sandżaku bośniackiego na: w 1469 – 0,8%, w 1485 r. – 12%, 1520 r. – 46%. Dodajmy dla uzupełnienia, że według B. Zlatara na przełomie XVI i XVII w. w sandżaku bośniackim mużulmanie stanowili ok. 75%⁴⁷.

Dzięki syntetycznemu studium J. Mulicia posiadamy czytelne zestawienia danych z *defterów* z terenu Hercegowiny. Z uwagi na dużą liczbę Włachów na tym terenie warto prześledzić oddzielnie dynamikę procesu islamizacji tej grupy. Według spisu z 1468-69 na terenie przyszłego sandżaku było 8131 domostw chrześcijańskich i tylko 2 mużulmańskie. W latach 1475-77 spisano 12597 domostw chrześcijańskich i 348 mużulmańskich w latach 1519-1520 7476 domostw chrześcijańskich i 4164 mużulmańskie, a w 1585 r. 1784 domostwa chrześcijańskie i aż 7259 mużulmańskich. W przypadku Włachów spis z lat 1468-69 wykazał 4759 domostw chrześcijańskich i 1 mużulmańskie, z lat 1475-77 – 7051 chrześcijańskich i 6 mużulmańskich, z lat 1519-1520 – 8783 chrześcijańskie i 334 mużulmańskie, a z roku 1585 – 10510 chrześcijańskich i 2349 mużulmańskich. Zbiorczo w latach 1475-77 r. mużulmanie stanowili ok. 1,8% (wśród nie-Włachów – 2,7%, Włachów – 0,1%), w latach 1519-20 r. – 21,8% (wśród nie-Włachów – 35,8%, Włachów 3,7%), w 1585 r. – 43,9,3% (wśród nie-Włachów 80,3%, Włachów 18,3%)⁴⁸.

Spisy wskazują, iż proces islamizacji miał odmienną dynamikę w różnych rejonach Bośni. Najszybciej islamizowały się obszary najdłużej znajdujące się w rękach Osmanów. Szczególnie znaczenie miało tu powstałe przed 1462 r. Sarajewo wraz z pobliskimi ziemiami⁴⁹. W okolicy Lepenicy (koło Daboja) w 1468 r. było 279 rodzin i 61 samodzielnie żyjących kawalerów, przy czym wszyscy byli chrześcijanami. W 1485 r. było tam 329 rodzin i 92 kawalerów chrześcijańskich oraz 18 rodzin i 26 kawalerów. Spis z 1489 r. wzmiankuje 165 rodzin chrześcijańskich i 65 mużulmańskich (załamanie może wynikać z epidemii!), zaś z 1509 r. 393 rodziny mużulmańskie i tylko 160 chrześcijańskich. Mużulmanie uzyskali zatem tu przewagę już w trzydziestolecium 1489-1509⁵⁰. Ciekawe wnio-

⁴⁴ Por.: S. Džaja, *Bosnische...*, s. 71-73; N. Malcolm, op.cit., s. 52.

⁴⁵ S. Džaja, *Bosnische...*, s. 74; N. Malcolm, op. cit., s. 52.

⁴⁶ N. Malcolm, op.cit., s. 53; J.V.A. Fine, op.cit., s. 384.

⁴⁷ B. Zlatar, *Bosna...*, s. 86.

⁴⁸ I. Mulić, *Hercegovina*, t. II, Sarajevo 2004, s. 163-164.

⁴⁹ B. Zlatar, *Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 41, 1991, s. 253-254.

⁵⁰ H. Šabanović, *Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine*, w: *Lepenica*, poseb. izd. Naučnog društva B.iH., vol. 3, Sarajevo 1963, s. 195-196.

ski wy wpływają ze szczegółowego zestawienia, jakiego dokonała H. Čar dla nahji Visoko. W 1468/9 nie było tam jeszcze muzułmanów, w 1485 r. – stanowili już 11%, w 1489 r. – 18%, w 1516 r. – 43%, w 1528/30 – 57%. Jednak, gdy uwzględnimy 3 osady miejskie, tj. Visoko, Fojnicę i Kreševu, dynamika procesu islamizacji będzie odmienna. W 1528 r. tylko w centrum administracyjnym, tj. w Visoko, notujemy rzeczywiście wysoki odsetek muzułmanów sięgający 60%, w Kreševie było ich 16%, zaś w Fojnicy tylko 5%⁵¹.

Zbliżone dane przynosi późny, bo pochodzący z 1538 r., spis robotników zatrudnionych przy budowie łodzi w Novi nad Savą (koło Brčko), opublikowany przez A. Handžicia. Na 1204 pracowników 978 (czyli 75%) byli to chrześcijanie, zaś tylko 299 (ok. 25%) to muzułmanie. Z tych ostatnich aż 70 osób, czyli 23%, było prawdopodobnie muzułmanami w pierwszym pokoleniu⁵².

Przy analizie zjawiska islamizacji pojawia się pytanie o wpływ ewentualnych migracji na sytuację religijną. Jak przed ponad półwieczem ustalił O.L. Barkan, w przypadku obszarów Bośni i Hercegowiny nie dochodziło do zorganizowanych akcji kolonizacyjnych. Wszystko wskazuje więc na to, iż na wzrost ilości muzułmanów na tych terenach nie miał większego wpływu napływ Turków z głębi imperium⁵³. Oczywiście po każdym podboju w kraju pojawiali się (i niekiedy osiadali) osmańscy wojownicy różnego pochodzenia. Np. wśród pierwszych posiadaczy *timar* w Vrhbosni było wielu wojowników ze Skopje, czyli z terenów bliskich samemu Isa-begowi Ishakoviciowi⁵⁴. Podobne procesy występowały i później, dotyczyło to jednak raczej elit, a nie mas i w dodatku imigrantami rzadko byli rdzenni Turcy, a najczęściej Słowianie z Bałkanów, którzy wcześniej przyjęli islam. Niewielką, ale ważną grupą byli derwisze, których „klasztery” (*tekija, zavija*), jak dowodził A. Handžić, odgrywały ważną rolę miastotwórczą⁵⁵. Nowe osady miejskie (*kasaba*) orientalnego typu, jak wskazuje przykład Sarajeva, przyspieszały proces islamizacji w najbliższej okolicy, ściągali bowiem do nich kupcy i rzemieślnicy z innych części imperium, choć w przypadku Bośni ich liczba była bardzo ograniczona⁵⁶.

⁵¹ W 1468/69 nie było tu muzułmanów, 1485 r. Visoko – 3%, Fojnica – 3%, Kreševu – 3%, 1516 r. Visoko – 38%, Fojnica – 6%, Kreševu – 9%; 1528 r. Visoko – 60%, Fojnica – 5%, Kreševu – 16%. Patrz: H. Čar, *Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u Visočkoj nahiji*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, 1991, s. 248.

⁵² Ciekawe jest porównanie tych danych z ustaleniami A. Handžicia dla ziem północno-wschodniej Bośni z roku 1528. Por.: A. Handžić, *Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 22-23, Sarajevo 1976, s. 83-87, 90-111; A. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 16-17, Sarajevo 1967, s. 15-29.

⁵³ O.L. Barkan, *Les deportations comme méthode du peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman*, „Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul”, vol. IX, Istanbul 1949-50, s. 67-131.

⁵⁴ S. Džaja, *Konfesionalität...*, s. 33.

⁵⁵ A. Handžić, *O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, 31, Sarajevo 1981, s. 169-177; A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, „Jugoslavenski istorijski časopis”, 1-2, Beograd 1974, s. 60-69.

⁵⁶ Niestety ograniczone rozmiary artykułu nie pozwalają na rozwinięcie tematu urbanizacji jako czynnika w procesie islamizacji. Patrz na ten temat: A. Handžić, *O značaju puteva za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, „Prilozi”, vol. 13, Sarajevo 1977, s. 73-78; A. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 28-29, Sarajevo 1981, s. 247-255.

Szybkie zmiany proporcji między chrześcijanami a muzułmanami wynikać mogły nie tylko z postępującej islamizacji, ale również z odpływu chrześcijan. Wczesne *deftery* (zwłaszcza lat 1455-1485) wykazują wysoki odsetek wsi opuszczonych i częściowo opuszczonych (*mezre*). W spisie obszarów Isa-bega Ishakovicia z 1455 r. w bliskiej okolicy centrum – Hodidjedu występuje 12 wiosek, z których 7 było opuszczonych. W pobliskiej nahji Tilava z 40 wiosek 18 było pozbawionych ludności⁵⁷. J. Mulić zwrócił uwagę na problem pustek na terenie Hercegowiny. Według spisu z 1468-69 r. na terenach tych było 181 opuszczonych wsi, przy czym najwięcej w nahji Mostar (31) i Viševa (25). Według tego historyka w okresie walk, na terenie Hercegowiny trwających blisko dekadę, połowa wsi została opuszczona! Ludność z czasem wracała do swych siedzib, jednak spis z lat 1475-77 wykazuje, iż aż 78 osad było wciąż pustych⁵⁸. Podobne zjawisko w przypadku sandżaku bośniackiego dostrzegł N. Malcolm. Tłumaczył on wysoką liczbę wsi opuszczonych, zanotowanych w *defterze* z 1485 r., masową ucieczką ludności z terenów Bośni objętych w latach 1470-85 częstymi działaniami wojennymi. Temu zjawisku przyspjuje też raptowne przechylenie proporcji na rzecz muzułmanów w tym czasie⁵⁹.

Z czasem pustki zostały wypełnione, według niektórych badaczy bośniackich, powracającą do swych siedzib ludnością. Ale czy na pewno? Według M. Petricia tureckim podbojom w XV-XVI w. towarzyszyły intensywne zmiany etniczne szczególnie na terenach na wschód od rzeki Vrbas. Duże ilości Włachów (i znacznie mniejsze Albańczyków) oraz Serbów za zgodą Turków przemieszczały się z południa, z terenów Czarnogóry, ku północnemu zachodowi, zasiedlając Hercegowinę. Wlachowie i Serbowie napływali też w II poł. XV i XVI w. ze wschodu, zza Driny, na tereny wschodniej i centralnej Bośni⁶⁰. W istocie po 1480 roku obecność ortodoksów stwierdza się w okolicach, gdzie wcześniej w ogóle ich nie było (np. w regionie Glamoča i Duvna na pograniczu z Dalmacją). W XVI w. w Bośni wybudowano kilka prawosławnych monasterów (Tavna, Lomnica, Praprača, Ozren, Gostović, Rmanj). W 1532 r. pojawia się też prawosławny metropolita w Bośni, a w rok później prawosławni zaczynają budować świątynię w Sarajewie⁶¹. Ponieważ zgodnie z obowiązującym prawem chrześcijanom nie wolno było wznosić nowych świątyń, władze tureckie okazały tu nadzwyczajną przychylność, dając zgodę w każdym indywidualnym przypadku⁶². Podróżujący przez Bośnię w 1530 r. Benedykt Kuripešić pisał o trzech ludach zamieszkujących kraj: rządzących Turkach, starych Bośniakach-katolikach oraz Serbach nazywających się Włachami, którzy *przybyli ze Smedereva i Belgradu*⁶³.

⁵⁷ Tilava była w dużym stopniu zasiedlona przez heretyków, daje zatem do myślenia fakt, iż woleli oni umknąć, niż przejść pod władzę Turków. Patrz: H. Šabanović, *Krajište...*, s. 14-18, 60-66.

⁵⁸ J. Mulić, *Hercegovina...*, t. II, s. 1-2.

⁵⁹ N. Malcolm, op.cit., s. 52-53.

⁶⁰ M. Petrić, *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini*, „Glasnik Zemaljskog muzeja” (etnologija) n.s. sv. XVIII, Sarajevo 1963, s. 7-8; A. Handžić, *O islamizaciji...*, s. 21.

⁶¹ J.V.A. Fine, op.cit., s. 380.

⁶² B. Nilević, *Prilog srpskoj crkvenoj organizaciji u Bosni i Hercegovini 1463-1557 godine*, „Prilozi za orinetalnu filologiju”, vol. 37, Sarajevo 1987, s. 173-183; N. Malcolm, op.cit., s. 71-73.

⁶³ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju Bugarsku i Rumeliju 1530*, preveo Đ. Pejanović, Beograd 2001, s. 26-27.

Choć Turcy niewątpliwie faworyzowali ortodoksów w stosunku do katolików, nie wskazuje, by prawosławni Serbowie byli bardziej podatni na islamizację niż katolicy Bośniacy⁶⁴. W historiografii pojawiały się natomiast opinie, iż pasterscy Włochowie łatwo przechodzili na wiarę Mahometa ze względu na bliski Turkom styl życia (N. Filipović)⁶⁵. Jednak prezentowane wyżej zestawienia z hercegowińskich *defterów* oraz inne badania J. Mulicia zdają się przeczyć tej tezie. Także V. Mušeta-Aščerić nie znalazła poparcia dla twierdzeń Filipovicia na badanym przez siebie obszarze Vrhbosni⁶⁶. Można jednak wysunąć przypuszczenie, że ludność napływowa każdego wyznania, niezwiązana z danym regionem, łatwiej przejmowała nowe idee, w tym była bardziej podatna na islamizację. Intensywne migracje przełomu XV-XVI w. mogły więc wpłynąć pośrednio na przyspieszenie tego procesu.

Dane z *defterów* wskazują, iż w pierwszych dekadach XVI w. proces islamizacji w Bośni wyraźnie przyspieszył⁶⁷. D. Mandić starał się swego czasu dowieść, iż właśnie wówczas skończył się okres względnie łagodnej polityki religijnej Osmanów wobec katolików, a zaczął się czas ostrych prześladowań, których szczyt nastąpił w latach 1516-1524⁶⁸. Przypomnijmy, iż gwarancje tolerancji dla katolików wydał w przywileju (*ahd-name*) z 28 maja 1463 r. Mehmed II na prośbę kustosa franciszkańskiej prowincji Bośni Angela Zvizdovicia⁶⁹. Według Mandicia to właśnie umiarkowana polityka Turków wobec katolików była przyczyną, iż początkowo islamizowali się tylko heretycy. Jednak w czasie walk o banowinę srebrenicką i inne ziemie katolicy Bośniacy mieli jawnie okazywać życzliwość Węgrom. Rozsierdziło to Osmanów i w konsekwencji doprowadziło do wydania w 1516 r. ostrego prawa nakazującego zniszczenie na terenie sandżaku bośniackiego nowo zbudowanych kościołów i krzyży przydrożnych. Prawo to ponowiono w 1530 i 1542 r., a w 1539 r. w nieco złagodzonej wersji rozciągnięto na wszystkie sandżaki na ziemiach bośniackich⁷⁰. Od 1516 zaczął się według Mandicia okres wielkich prześladowań katolików, w wyniku których zniszczone zostały klasztory franciszkańskie w Sutjesce, Visoko, Fojnici, Kreševie i Konjcu, a wkrótce potem też w Mostarze. Pod naciskiem prześladowań przeszło wówczas na islam ok. 120-150 tys. katolików⁷¹.

Przymusowej islamizacji w Bośni, jak już wspomniano, zgodnie zaprzeczają muzulmańscy historycy bośniaccy. Silnym argumentem na poparcie ich tez jest fakt posiadania

⁶⁴ Faworyzowanie prawosławnych wynikało z prostego faktu, iż ich głowa, patriarcha Konstantynopola, był pod kontrolą sułtana, podczas gdy Rzym stanowił przez wieki centrum opozycji wobec agresji osmańskiej.

⁶⁵ N. Filipović, *Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Sarajevo 1983, s. 142-143.

⁶⁶ Por: V. Mušeta-Aščerić, *Sarajevo...*, s. 205; J. Mulić, *Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmansku vlašću*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 51, Sarajevo 2001, s. 120-132.

⁶⁷ Milan Vašić (ostro krytykowany zresztą przez badaczy bośniackich) wydzielił dwie fazy islamizacji. Jedną powolną do końca życia Mehmeda II (1481) oraz etap przyspieszonej islamizacji, która zaczęła się w okresie panowania Bajazyda II i nabrała pełnego rozmachu w I poł. XVI w. Patrz: *Islamizacija u jugoslovenskim zemljama*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 41, 1991, s. 428-429.

⁶⁸ D. Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, „Hrvatska Revija”, december 1963, Buenos Aires 1963, s. 441-443.

⁶⁹ Tekst przywileju sułtańskiego w języku chorwackim w: D. Mandić, *Etnička povijest...*, s. 150.

⁷⁰ *Kanuni i Kanun-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, ed. B. Djurdjev, Sarajevo 1957, s. 31, 43, 56, 66.

⁷¹ D. Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska...*, s. 441-442.

przez chrześcijan *timarów* (i ich części – *čifluków*) w pierwszych latach po podboju, co wykazał swego czasu H. Inalčik⁷². Także wielu badaczy z innych krajów (np. N. Malcolm, J. Fine, A. Zhelyazkova) zauważa, że brak podstaw do stwierdzenia, iż Turcy prowadzili jakąś sterowaną przez państwo politykę w tym względzie, czy to w XV, czy w XVI wieku. Akcentują oni, że z finansowego punktu widzenia konwersje były nieopłacalne dla Osmanów, gdyż chrześcijanie płacili dużo wyższe podatki. Klasztory i kościoły prawosławne i katolickie w istocie niszczały, a niekiedy zamieniano je na meczety, ale zazwyczaj działało się to w ferworze działań wojennych. Ich upadek nie był wynikiem skoordynowanej akcji⁷³.

Faktem jest jednak, iż przed najazdem Turków w Bośni i Hercegowinie było 39 klasztorów franciszkańskich, w 1508 r. pozostało ich tylko 10. Nie było to zjawisko obojętne dla islamizacji. Na bazie *defterów* można dostrzec bowiem, iż zniknięcie klasztoru lub kościoła w jakiejś okolicy radykalnie przyspieszało liczbę apostazji w następnych latach⁷⁴.

Wprawdzie Turcy (poza wyjątkowymi przypadkami) nie zmuszali swych chrześcijańskich poddanych do porzucenia wiary pod groźbą miecza, jak jednak dowiódł K. Biswanger w swym znakomitym studium, w ramach tzw. *dhimma* stosowali wyrafinowane metody dyskryminacji i stała presję na różnych polach. Badacz ten udowodnił przekonująco, iż istotą *dhimma* nie była tolerancja (jak sugerowali to wcześniej niektórzy badacze), ale integracja, a jej celem ostatecznym pełna islamizacja niewiernych⁷⁵.

Do zbliżonych wniosków, jednak ograniczonych do terenu Bośni, doszedł w swej najnowszej, wydanej w 2007 r. pracy A. Zirdun. Badacz ten, szukając przyczyn szybkiej islamizacji w początkach XVI w., stwierdził, że wprawdzie nie wynikała ona z polityki krwawych prześladowań, jak chciał D. Mandić, ale miała związek ze wzrostem presji, jaką Osmanowie zaczęli wówczas wywierać na bośniackich katolików⁷⁶. Według Zirduna, kluczowe znaczenie ma relacja podróżującego przez Bośnię w 1530 r. B. Kuripešicia⁷⁷. Wbrew opinii Malcolma i innych badaczy, źródło to wymownie wskazuje na

⁷² Jak stwierdził S. Džaja grupa chrześcijańskich *spahisów* szybko zanikała. Por.: H. Inalčik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. Hrišćanske spahije u Rumeliji u XV vijeku i njihovo porijeklo*, „Friloz i za orijentalnu filologiju”, vol. 3-4, Sarajevo 1953, s. 31-32, 45-46; S. Džaja, *Konfessionalität...*, s. 33; N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam (c naročitim obziromna agrarne odnose)*, „Godišnjak Istoriskog društva B. i H.”, G. IV, Sarajevo 1952, s. 104-105.

⁷³ J.A.V. Fine, *The Bosnian Church...*, s. 382; A. Zhelyazkova, *Islamization in the Balkans as a historiographical problem: the Southeast-European perspective*, w: *The Ottomans and the Balkans: a discussion of historiography*, ed. F. Adanir, S. Faroqi, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 260-261.

⁷⁴ Por.: N. Malcolm, op.cit., s. 55-56.

⁷⁵ Biswanger przytacza cały szereg środków dyskryminujących od religijnych, ekonomicznych i społecznych, po sferę życia codziennego, jak np. ubiór czy dosiadanie konia. Patrz: K. Biswanger, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts mit einer Neudefinition des Begriffes „dhimma”*, München 1977, passim.

⁷⁶ A. Zirdun, *Povijest hrišćanstva u Bosni i Hercegovini*, Plehan 2007, s. 258-259.

⁷⁷ Czytamy tam, iż wcześniej katolicy cieszyli się swobodą religijną i osobistą, a każde domostwo musiało dawać Turkom tylko 50 asprów rocznie, podczas gdy teraz każda osoba musi płacić 30-40 asprów, a ponadto wносить opłaty od pogłowa bydła, od każdej niwy, ogrodu, łąki, a nawet wszystkich drzwi w domu. Nadto Turcy nie pozwalają na naprawę starych kościołów ani budowę nowych, przez co chcą zmusić ich do przejścia na ich wiarę. Patrz: B. Kuripešić, op.cit., s. 27-28.

stosowanie przez państwo tureckie polityki nacisku, choć innego typu, niż sugerował to niegdyś Mandić. Według Zirduna, proces przyjmowania nowej wiary przez Bośniaków miał złożone podłoże ekonomiczno-społeczno-psychologiczne. Najważniejszym powodem konwersji było uniknięcie dyskryminacji i nadzieja na poprawę swego położenia społecznego. Przyjęcie islamu otwierało drogę do awansu w służbie państwowej, do czego przekonywały Bośniaków, błyskotliwe kariery miejscowych młodzieńców zabranych w ramach systemu *devşirme*. Udział w łupieżczych wyprawach *akindżich* dawał znakomity dochód i łupy w postaci niewolników, a z czasem pozwalał nawet na uzyskanie *timaru* i wejście do uprzywilejowanej warstwy *spahisów*. Wśród czynników wartych wzmianki uznał też Zirdun intensywną propagandę derwiszów, choć odsetek nawróconych *dla samego islamu* był według niego znikomy. Z drugiej strony porzucenie chrześcijaństwa było równoznaczne z uniknięciem ogromnych ciężarów finansowych, jakie narzucili Turcy na niewiernych. W biednym, głodującym kraju, jakim była Bośnia, przejście na islam okazywało się niekiedy jedynym sposobem na przeżycie. Od nawróconych nie wymagano głębokiej wiary, a wyłącznie politycznej i ideologicznej lojalności połączonej z formalną rezygnacją z chrześcijaństwa. Takie podejście ułatwiało masowe nawrócenia, ale islamizacja była powierzchowna⁷⁸. Dodajmy, iż mogło to być przyczyną, dostrzeżanego przez badaczy, synkretyzmu w bośniackim islamie⁷⁹.

Wypadki odstępstw od islamu są potwierdzone w Bośni już w najwcześniejszym okresie. Po odbiciu z rąk tureckich przez króla Macieja miasta Jajce jesienią 1463 r. 400 „miejscowych Turków” natychmiast przyłączyło się do króla. Warto wspomnieć też o losach Konstantyna Janczara, który wzięty siłą do wojska tureckiego chętnie poddał się Węgrom w zamku Zvečaj. Tenże Konstantyn donosi, iż Bośniacy, którzy wcześniej poddali się Turkom, przechwycili jedną z wież, co przyczyniło się do upadku miasta. Sułtan po powrocie pod Jajce schwytych dwustu jego obrońców, w większości niegdysiejszych heretyków, powlókł do Konstantynopola i kazał stracić⁸⁰. W XVI w. na terenie Bośni poświadczono jest występowanie grup półmużulmanów (poturów) i kryptochrześcijan⁸¹.

Przedstawiony wyżej materiał może prowadzić do kilku konkluzji:

1. Islamizacja jest jednym z najczęściej podejmowanych i najżywiej dyskutowanych zagadnień z dziejów Bośni. Z uwagi na polityczne konsekwencje dyskusja nabiera często pozanaukowego charakteru i dlatego wskazane są ostrożność przy ocenie argumentów i wniosków oraz ich weryfikowanie w świetle dostępnych źródeł.

2. Proces podboju Bośni wiąże się ściśle z zagadnieniem islamizacji. Stanowiska badaczy w sprawie sytuacji w tym kraju w XV w. oraz przyczyn jego ostatecznego upadku mają swe konsekwencje dla oceny procesu islamizacji.

3. Dominująca w dawnej historiografii i dziś odnowiona przez niektórych badaczy teza o rozkładzie Bośni przed upadkiem i braku chęci oporu u ludności zdaje się nie mieć potwierdzenia w faktach. Tym bardziej nie sposób winić za upadek Bośni heretyków.

⁷⁸ A. Zirdun, op.cit., s. 265-269.

⁷⁹ M. Hadžijahić, *Sinkretistički elementi...*, s. 301-302, 327-329.

⁸⁰ M. Imamović, op.cit., s. 142.

⁸¹ Ten niezwykle ciekawy problem wymaga szerszego omówienia, co z uwagi na ograniczone rozmiary artykułu nie jest tutaj możliwe. Patrz: A. Zirdun, op.cit., s. 268-269.

4. Z *defterów* wynika, iż proces islamizacji Bośni, choć np. w Vrhbosni rozpoczął się wcześniej, na terenie całego kraju nabrał przyspieszenia dopiero z początkiem XVI w. Około 1530 r. chrześcijanie wciąż stanowili większość na terenie Bośni i znaczącą większość w Hercegowinie.

5. Przyjmowanie islamu nie było wynikiem krwawych prześladowań, jednak dyskryminowani chrześcijanie znajdowali się pod stałą presją. Nacisk wzrósł w latach 20.-30. XVI w., co znajduje odbicie w przyspieszeniu procesu islamizacji.

6. Przyjmowanie islamu było złożonym procesem o podłożu ekonomiczno-społeczno-psychologicznym. Z jednej strony konwersja wydobywała ze stanu upośledzenia, z drugiej oferowała konkretne korzyści: poprawę sytuacji materialnej, awans społeczny i możliwości wejścia do elity, wreszcie (co bardzo ważne w przypadku biednej i „frontowej” Bośni) możliwość zdobycia łupów z wypraw na sąsiednie kraje chrześcijańskie.

7. Islamizacja była powierzchowna, co z jednej strony było przyczyną odstępstw oraz istnienia grup kryptochrześcijan, z drugiej charakterystycznego dla islamu bośniackiego synkretyzmu.

BIBLIOGRAFIA

- Adanir F., *The Formation of a „Muslim” Nation in Bosnia Hercegovina: A Historiographic Discussion*, w: *The Ottomans and the Balkans: a Discussion of Historiography*, ed. F. Adanir, S. Faroqhi, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 267-304.
- Aličić A., *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.
- *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1469/69 godine*, Mostar 2008.
- Ančić M., *Renesansna diplomacija i rat. Premier pada Bosne 1463*, w: *Na rubu zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, s. 107-131.
- Babić A., *Nešto o karakteru bosanske feudalne države*, w: tegoż, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972, s. 9-14.
- Biswanger K., *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts mit einer Neudefinition des Begriffes „dimma”*, München 1977.
- Bojić M., *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001.
- Čar H., *Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u Visočkoj nahiji*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 41, Sarajevo 1991, s. 195-252.
- Čirković S., *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegova doba*, Beograd 1964.
- *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463 godine*, „Istoriski glasnik”, sv. 3, Beograd 1954, s. 123-131.
- Čorović V., *Historija Bosne*, Beograd 1940.
- J. Dhugosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. XII (1462-1480), Warszawa 2006.
- Džaja S., *Die „boschnische Kirche” und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg*, München 1978.
- Džaja S., *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Hercegovina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, München 1984.
- Filipović N., *Islamizacija Bosne u prve dva desetljeća osmanske vlasti*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 41, Sarajevo 1991, s. 53-65.
- *Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Sarajevo 1983.
- *Pogled na osmanski feudalizam (c naročitim obzirom na agrarne odnose)*, „Godišnjak Istoriskog društva B.i H.”, G. IV, Sarajevo 1952, s. 5-146.
- Fine J.V.A., *The Bosnian Church: a New Interpretation*, New York-London 1975.

- Goldstein I., *Povijest Bosne između znanzstvene spoznaje i političke manipulacije*, „Radovi”, vol. 32-33, Zagreb 2000, s. 439-441.
- *Bizantski izvori o osnanskom osvajanju Bosne 1463 godine*, w: *Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Andjela Zvizdovicia*, Sarajevo-Fojnica 2000, s. 229-237.
- Hadžijahić M., *Porijeklo bosanskih muslimana*, Sarajevo 1990.
- *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 28-29, Sarajevo 1980, s. 301-329.
- Handžić A., *O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, 31, Sarajevo 1981, s. 169-177.
- *Dva prva popisa zvočničkog sandžaka 1519. i 1533. godine*, Sarajevo 1986.
- *Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeka*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 22-23, Sarajevo 1976, s. 83-128.
- *O gradskom stanovništvu Bosni u XVI stoljeću*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 28-29, Sarajevo 1981, 247-255.
- *O gradskom stanovništvu Bosni u XVI stoljeću*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 28-29, Sarajevo 1981, s. 247-255.
- *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 16-17, Sarajevo 1967, s. 5-48.
- *O janičarskom zakonu*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 46, Sarajevo 1996, s. 141-149.
- *O značaju puteva za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, „Prilozi”, vol. 13, Sarajevo 1977, s. 73-78.
- *O značaju puteva za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, „Prilozi”, vol. 13, Sarajevo 1977, s. 73-78.
- *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, „Jugoslovenski istoriski časopis”, 1-2, Beograd 1974, s. 60-69.
- Handžić M., *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940.
- Heywood C., *Bosnia under Ottoman Rule 1463-1800*, w: *The muslims of Bosna...*, s. 22-50.
- Imamović M., *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998.
- Inaldžik H., *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 2-4, 1953, s. 23-54.
- Kanuni i Kanun-name za bosanski, hercegovački, zvočnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, ed. B. Djurdjev, Sarajevo 1957.
- Konstanty z Ostrovcy, *Pamiętniki janczara, czyli kronika turecka*, „Spomenik”, vol. CVII, Beograd 1959.
- Kovačević D., *Pad bosanske srednjovjekovne države po dubrovačkim izvorima*, „Godišnjak Istoriskog društva B. i H.”, G. XIV, Sarajevo 1965, s. 205-220.
- Kovačević E., *Jedan dokument o devširmu*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 22-23, Sarajevo 1976, s. 203-209.
- Kuripešić B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju Bugarsku i Rumeliju 1530*, preveo Đ. Pejanović, Beograd 2001.
- Lovrenović D., *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb-Sarajevo 2006.
- Malcolm N., *Bosnia. A Short Story*, London 1994.
- Mandić D., *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962.
- *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967.
- *Herceg-Bosna i Hrvatska*, „Hrvatska Revija”, december 1963, Buenos Aires 1963, s. 423-462.
- Matkowski A., *Prilog pitanju devširme*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 14-15, Sarajevo 1965, s. 273-314.
- Mulić J., *Hercegovina*, t. I-II, Sarajevo 2004.
- *Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmansku vlašću*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 51, Sarajevo 2001, s. 11-145.
- Mušeta-Aščerić V., *Srednjovjekovna župa Vrhbosna*, „Prilozi”, vol. 20, Sarajevo 1985, s. 87-100.
- *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću. Između zapada i istoka*, Sarajevo 2005.

- Nilević B., *Prilog srpskoj crkvenoj organizaciji u Bosni i Hercegovini 1463-1557 godine*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 37, Sarajevo 1987, s. 173-183.
- Okçiç M.T., *Les kristians (Bogomiles parfaits) de Bosnie d'après documents turcs inédits*, „Südost-Forschungen”, XIX, 1960, s. 108-133.
- Orbini M., *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968.
- Petrić M., *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini*, „Glasnik Zemaljskog muzeja” (etnologija) n.s. XVIII, Sarajevo 1963, s. 5-16.
- Pius II, *Pamiętniki*, przeł. J. Wojtkowski, Marki 2005.
- Solovjev A., *Nestanak Bogomilstva i islamizacija Bosne*, „Godišnjak Istorijjskog društva B i H”, G.I, Sarajevo 1949, s. 42-79.
- Sučeska A., *Elementi koji uticali na posebnost Bosne u doba osmanlijsko-turske vladavine*, „Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu”, G. XXIV, Sarajevo 1977, s. 301-313.
- Šabanović H., *Bosansko krajište 1448-1463*, „Godišnjak Istorijjskog društva B i H”, G. IX, Sarajevo 1957, s. 177-220.
- *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
- *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463 g.*, „Godišnjak Istorijjskog društva B i H”, G. VII, Sarajevo 1955, s. 37-51.
- Šanjek F., „*Krstijani*” crkve bosanske, „Radovi”, 32-33, Zagreb 2000, s. 423-429.
- Sunjić M., *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*, Sarajevo 1996.
- *Kraj srednjovjekovne bosanske države*, w: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svetskog rata*, Sarajevo 1994, s. 54-65.
- Thalloczy L., *Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum (Banatus castrum et oppidum Jajcza)*, Budapest 1915.
- The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, ed. M. Pinson, Harvard Middle Eastern-Monographs, vol. XXVIII, Cambridge Massachusetts 1994.
- Truhelka Ć., *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, w: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942, s. 767-793.
- *Dubrovačke vijesti o godini 1463*, „Glasnik Zemaljskog muzeja”, vol. 22, Sarajevo 1910, s. 1-24.
- Truhelka Ć., *O porijeklu bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1934.
- Wróbel P., *Krzyż i półksiężyc. Zachodnie Bałkany wobec Turcji w latach 1444-1463*, Kraków 2000.
- *Upadek Bośni (1463) w relacjach współczesnych kronikarzy*, w: *Cracovia, Polonia, Europa*, Kraków 1995, s. 537-546.
- Zhelyazkova A., *Islamization in the Balkans as a historiographical problem: the Southeast-European perspective*, w: *The Ottomans and the Balkans...*, s. 223-266.
- Zirdun A., *Povijest hrišćanstva u Bosni i Hercegovini*, Plehan 2007.
- Živković P., *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu XIV i XV stoljeća*, Tuzla 1986.
- Zlatar B., *Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini*, „Prilozi za orijentalnu filologiju”, vol. 41, Sarajevo 1991, s. 253-267.

THE ASPECTS OF THE ISLAMIZATION ON THE TERRITORY OF BOSNIA IN THE 15TH CENTURY AND IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

Summary

The circumstances and the course of the Bosnia islamization by the Ottoman Turkey provoke a series of research questions, which have not been settled until now. The author of the article presents a scientific discussion concerning the Ottoman conquests, reasons for the fall of the medieval Bosnia, evolution of the territorial organization of the Bosnian lands and the character of their islamization.

The controversies refer for example to the standpoint of the Christian population towards the invaders. The author doubts the theory of the apparently voluntary and spontaneous character of the islamization. The author stresses that it was a gradual processes, forced by the authorities. Its acceleration happened after the year 1485, but relatively small inflow of the Muslims enabled keeping of the local languages and Slavic culture in Bosnia. A fast islamization at the beginning of the 15th century was the result of the policy of the Turkish state towards the Christians. It was manifested in the social discrimination, economic oppression and restrictions in the scope of the cult. To a lesser degree, it was resorted to the physical oppression of so called infidels. A factor, which supported the islamization, was also a gradual urbanization of the Bosnian territory.